

ПРОБЛЕМА СВОБОДИ ХУДОЖНЬОЇ ТВОРЧОСТІ В УМОВАХ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ

За минулі роки ситуація в Україні змінилася кардинально. Ці зміни знайшли відображення в художній культурі нової України. Замість тотального державного контролю культури за радянських часів виникла ситуація практичного самоусунення (крім фінансового) та невтручання держави у внутрішні справи культури. Жорсткі межі допустимої творчої свободи змінилися, як зазначив Віталій Коротич «веселою істерією вільнодумства». На зміну творам, що базувались на канонах соціалістичного реалізму, прийшло мистецтво, створене на ідейно-художніх принципах модернізму і постмодернізму. Питання про історичну спадковість та долю української радянської літератури у пострадянському суспільстві має сьогодні не тільки наукову, а й соціокультурну значущість.

Українська художня культура радянських часів представляє собою складне й суперечливе, але єдине ціле, основу якого складає базова для всіх елементів культури система ідейно-художніх принципів, що еволюціонує разом із суспільством. Розглядаючи проблему свободи творчості в умовах радянського тоталітаризму, необхідно перш за все подолати помилкову точку зору про те, що в цей час свобода була повністю відсутня. Це абсолютно неправильно. І справа навіть не в тому, що в суспільстві були художники-нонконформісти, яких система не помічала, забороняла або витісняла на периферію, а в тому, що незалежною була і творчість художників, які цій системі вірно служили. Але ця свобода була обмежена законами і нормами функціонування системи.

Слід розмежовувати зовнішню і внутрішню свободу митця. Зовнішня свобода - це обмеження творчості з боку партії і держави, виражені в різних заборонах і приписах, в яких письменникам давалися вказівки, роз'яснення офіційних вимог, партійних установок тощо. Реалізація цих зовнішніх обмежень підтримувалася за допомогою зовнішнього насильства, яке проводилося через механізми терору, репресій, психологічного тиску, цензури.

Внутрішня свобода пов'язана з особистісним перетворенням ідеологічних і художніх приписів на внутрішні переконання художника, що здійснювалося через посередництво психологічних механізмів. У своїх офіційних деклараціях влада урочисто проголошувала, що «немає такої країни в світі, де б творча діяльність людини мала стільки простору», що «українська радянська держава заохочує творче змагання майстрів мистецтва», що «тільки в змаганні різних творчих напрямків розкривається багатство стилю соцреалізму». Але водночас влада окреслювала межі творчої свободи. Так, радянський письменник повинен бути «послідовним пропагандистом і виразником політики партії та уряду». Він був «абсолютно новим типом художника слова; це тип художника-громадянина, бійця передової лінії ідеологічного фронту, активного будівельника комуністичного суспільства». Його творчість прийнята свободою тільки в тому випадку, якщо для нього «характерні глибока життєвість, бадьорість, тверда впевненість у майбутньому». У таких міркуваннях було відсутнє розуміння того, що письменник сам є частиною народу, що без нього, як казав Андрій Платонов, «народ не повний».

Стверджуючи й офіційно декларуючи свободу творчості, влада цю свободу свідомо обмежувала. Владу дратувало не тільки те, що дозволив сказати собі митець, виходячи за окреслені межі, а й сам факт вільнодумства, так як поняття «свобода» у відношенні до художньої творчості часто сприймалось як синонім «анархії», «потурання», «недогляду», «пустощів», «свавілля», «індивідуалізму». Тому поняття «свобода» завжди було пристебнуто до поняття «необхідність», яке в художній творчості виступало у вигляді принципу «партійність», як принципу світогляду, заснованого на знанні «об'єктивних законів розвитку суспільства». Принцип партійності як раз і окреслював межі художньої свободи.

Заборони та обмеження поширювалися буквально на всі складові художньої творчості: задум, вибір теми і сюжету, художній метод (єдино допустимим був соціалістичний реалізм), художні засоби, ідейна інтерпретація теми, соціальна орієнтація твору тощо. І як з цього приводу згодом іронізував відомий скульптор Ернест Неізвестний, «свобода творчості» в живопису, наприклад, виражалася в тому, що в одного художника тінь могла бути коричневою, а в іншого - фіолетовою.

Тоталітарна система обмежувала не тільки зовнішню, а й внутрішню свободу за допомогою механізмів психологічного насильства над творчою особистістю. Більшість українських радянських

письменників були дітьми свого часу - суспільства, що будує соціалізм, впевнені, що «наш паровоз» зупиниться тільки в «комунізмі». Це була суб'єктивно щира віра, яка визначала їх світогляд і поведінку.

Можна виділити певні варіанти свободи вибору в творчості, що пропонувала митцям суспільно-політична ситуація в УРСР: абсолютно щира ідентифікація себе з системою, що виключала практично будь-яку її критику, незважаючи на всі суперечності її розвитку; зовнішнє слідування прийнятим «правилами» гри, поєднане з внутрішнім невір'ям; неприйняття (аж до абсолютного) системи в цілому, виражене або в наявній або завуальованій формі. Здавалося б, налагоджений механізм партійно-державної цензури мав виключити появу «шкідливих» творів. Однак розвиток літератури, так само як і розвиток життя, мав свою логіку, придушити яку повністю було неможливо. Тому навіть у найбільш несприятливі часи багатьом літераторам вдавалося виходити за встановлені «верхами» кордони дозволеності та створювати твори, яких рано чи пізно зажадає суспільств.

Звичайно, були і ті митці, котрі не хотіли грати за запропонованими «правилами». Вони ігнорували «соціальне замовлення», самі шукали тематику своїх творів, головних героїв, не поділяли загального оптимізму і героїки, не показували те, що «мало бути завтра замість сьогоднішньої сірої буденності», не викорінювали «пережитків» у свідомості людей, не займалися «ідейною переробкою» «старих» людей на «нових», не присягалися на вірність уряду з кожного приводу і без приводу. Твори, створені такими авторами, називали «антирадянськими», «контрреволюційними». На митця спрямовувались гоніння, репресії, наклепи. Такі твори заборонялись, вилучались і, таким чином, виключались із сфери актуальної культури. Та й художня правда творів соцреалізму була подвійною. З одного боку це була правда романтичних творів, що ідеалізували дійсність, з іншого - правда справжнього реалізму, який містився не тільки у творах письменників, офіційно невизнаних або замовчуваних, а й у літературі для радянського часу хрестоматійної. У результаті в радянській культурі було створено художню літературу, продуктом якої стали твори, що увійшли до золотого фонду української класики не тільки всупереч, а й завдяки існуючій політичній системі.

Таким чином, ми спробували довести помилковість розповсюдженої серед літературознавців думки про відсутність та поверховість творчої свободи в радянській культурі. Система виявилася нездатною повністю окреслити межами догматично інтерпретованих канонів соціалістичного реалізму творче мислення талановитих українських письменників. Незважаючи на цензурні та політичні заборони тоталітарного режиму, межі творчої свободи постійно розширювалися ще й завдяки громадянській і соціальній активності самої художньої інтелігенції, що знайшло своє відображення не тільки в невідцензурній, але й в офіційній українській радянській літературі.

Література

1. Арндт Х. Джерела тоталітаризму. / Х.Арндт. - К.: Дух і літера, 2002
2. Культурологія: теорія та історія культури: Навчальний посібник / За ред. І.І. Тюрменко, О.Д. Горбула. - Київ: Центр навчальної літератури, 2004
3. Лавріненко Ю. А. Розстріляне відродження: Антологія 1917 – 1933: Поезія – проза – драма – сей. – К.: Смолоскип, 2007
4. Цвілюк С. А. Трагедія нескореної нації: монографія. – 2-ге вид., доп. – О.: Астро-принт, 2008.